

# Pelataanko babkaa? Naudanluisia pelinappuloita keskiaikaisesta Turusta

Katsaus

**Auli Bläuer**

Turun yliopisto

**Sonja Hukantaival**

Åbo Akademi

**Riikka Saarinen**

Turun museokeskus

**Maarit Hirvilammi**

Turun museokeskus

**Tanja Ratilainen**

Turun museokeskus

## Tiivistelmä

Tämä katsaus käsittelee Turusta arkeologisilta kaivauksilta löydettyjä naudanluusta valmistettuja keskiaikaisia pelinappuloita. Samankaltaisesta pelistä nimeltä babka on taltioitu muistitietoja 1900-luvulla Karjalasta, ja pelityyppi on ollut tunnettu Länsi-Euroopassa ainakin keskiajalta alkaen. Tutkimuksen kohteena oli 32 naudan työstettyä sormiluuta, joita on tasoitettu, täytetty metallilla tai kuvioitu. Yhden nappulan sisälle on jopa kätkeyty pieni metalliesine, ehkä luun heitt ominaisuuksien muuttamiseksi tai onnea tuovaksi amuletiksi.

Avainsanat: Keskiaika, pelinappula, babka, kaupunkiarkeologia

## Abstract

In this article, we present medieval cattle bone gaming pieces from the Turku archaeological excavation material. A similar Karelian folk game called babka has been recorded in the 20<sup>th</sup> century and a similar type of game has been present in Western Europe since the medieval period. We studied a total of 32 worked cattle first phalanges, which have been cut in order to make them flatter, filled with metal, or decorated. In one bone there is a metal alloy object hidden inside, possibly to give it better throwing properties or to make it a good luck charm.

Keywords: Medieval, gaming piece, skittles, urban archaeology

---

## Johdanto

Arkeologisilta kaivauksilta löytyy joskus esineitä, jotka tulkitaan pelinappuloiksi. Nappulat ovat voineet säilyä muodoltaan tunnistettavana nykypäivään saakka, kuten shakkinappulat, tai ne voidaan liittää esimerkiksi haudoista löytyneisiin, nappulat ja laudan sisältäviin kokonaisuuksiin (MacGregor 1985, 132–141; Lawrence 2014). Myös nopat ja rikkoutu-neista saviastioista muotoillut pyöreät, litteät kiekot ovat helposti tunnistettavaa arkeologista pelivälineistöä.

Arkeologisilta kaivauksilta löytyvien esineiden alkuperäisen käyttötarkoituksen tulkitseminen on kuitenkin joskus haasteellista, sillä muuttuvat elinkeinot, tekniset innovaatiot ja uudet materiaalit ovat syrjäyttäneet vanhoja esinemuotoja. Tietoa menneisyyden materiaalisesta kulttuurista voidaan etsiä muun muassa kansatieteellisistä aineistosta, taiteesta sekä kirjallisten lähteiden kuvauksista. Materiaalisen kulttuurin muuttumisesta ja tulkinnan vaikeudesta kertoo esimerkiksi Turun Kuvuorelta löytynyt luupuikko, jonka nuppi on veistetty pässinpään muotoon. Se tulkittiin alustavasti keskiaikaista perinnettä edustavaksi kirjoituspuikoksi, mutta esineen radiohiiliajoitus osoitti sen kuuluvan keskiajan jälkeiselle aikakaudelle, jolloin vahataulut ja niihin liittyvät kirjoituspuikot olivat jo poistuneet käytöstä. Todennäköisesti kyseessä on pikemminkin työväline, mahdollisesti verkonpaikkauspuikko (Harjula ym. 2015). Yksittäisen arkeologisilta kaivauksilta talteen otetun esineen tulkintaa voi vaikeuttaa myös harvinaisuus. Tiettyä esinetyyppeä voi löytyä vain muutama kappale tuhansien löytöjen joukosta. Vasta laajempi tarkastelu vertailevassa kulttuurisessa kontekstissa voi paljastaa esineen levinneisyyden ja sitoa sen tiettyyn käyttöyhteyteen ja kulttuuriseen perinteeseen.

Eräs nykysuomalaiselle usein tuntematon esinetyppi on naudan sorkkiin kuuluvien luiden tarkkuusheittoon perustu-

vaan peliin kuuluvat osat. Kyseinen peli erilaisine variaatioineen on ollut yleinen Länsi- ja Pohjois-Euroopassa keski- ja uudella ajalla. Suomessa käytetyt alkuperäiset nimitykset pelille eivät ole säilyneet, mutta kutsumme tässä katsauksessa peliä nimellä babka Rafael Helangon artikkelin mukaan (Helanko 1975). Helanko teki babka-pelistä sanomalehtien kautta kyselytutkimuksen 1970-luvulla, ja vastausten perusteella peli on tunnettu 1900-luvun ensimmäisellä puoliskolla erityisesti Laatokan Karjalassa sekä Itäisessä Pohjois-Suomessa.

Peliin liittyvä perinne on katkennut Suomessa, eikä pelivälineistön tunnistaminen ole siis itsestään selvää. Pelinappuloita on tallennettu jonkin verran Kansallismuseon kokoelmiin, mutta arkeologisilta kaivauksilta löytyneet työstetyt naudan sormiluut ovat Suomessa saaneet erilaisia tulkintoja. Niitä on esimerkiksi arveltu työkalujen kahvoiksi. Esinetyypin tulkinta nousi ajankohtaiseksi, kun vuonna 2014 Turun Katedraaliskoulun arkeologisilta kaivauksilta löytyi työstetyn naudan sormiluun palanen. Ryhmä erilaisten arkeologisten aineistojen ja menetelmien asiantuntijoita kiinnostui löydöstä ja tutki kaikki tiedetyt Turusta löydetyt työstetyt naudan sormiluut. Tutkimus on julkaistu Lund Archaeological Review -lehdessä, ja tämä katsaus perustuu kyseisen artikkelin tietoihin (Bläuer ym. 2020).

## Babka-peli ja sen kulttuurinen tausta

Babka-pelin pelaamiseen tarvitaan ”keilat” sekä heittoväline. Keiloina käytettiin yleensä naudan ensimmäisiä sormiluita, joita kutsuttiin esimerkiksi babkoiksi tai paaskoiksi. Heittoväline saattoi olla esimerkiksi kivi, putkiluu tai tinalla täytetty naudan sormiluu, tinapersu. Helanko (1975) tallensi 1970-luvulla pelistä useita erilaisia versioita, joista yksinkertaisimmassa, Pohjois-Suomessa lasten pelaamassa, on pyritty kaatamaan kaikki vastustajan nappulat. Aikuisten miesten suo-

---

simissa monimutkaisemmissa versioissa, joita voitiin pelata rahasta, pyrittiin esimerkiksi kaatamaan vain tietyt babkat.

Babka-tyyppinen peli on tunnettu ainakin keskiajalta lähtien Länsi- ja Pohjois-Euroopassa. Arkeologiset työstetyt naudanluiset pelinappulat on yhdistetty peliin, jolle on useita nimiä eri alueilla (englanniksi *skittles*, ruotsiksi *kasta kota*) (esimerkiksi Baart ym. 1977, 452–454; Luik ym. 2015; Arkeologerna 2018). Peli on myös mukana alankomaalaisen taiteilijan Pieter Bruegelin maalauksessa *Kinderspiele* (Lasten leikkejä) vuodelta 1560.

## Arkeologiset naudanluunappulat Turusta

Turun kaupunkikaivauksilta on vuosikymmenten saatossa otettu talteen tuhansia kiloja eläinten luita. Nämä ovat pääosin peräisin eläinten kasvatukseen, teurastukseen ja syömiseen liittyvästä kotitalousjätteestä, jota on kertynyt kaupunkilaisten pihapiiriin ja tunkioille. Kaivausten aikana luuaineistosta poimitaan erilleen luuesineet, jos ne tunnustetaan kentällä. Varsinkin runsaslöytöisillä kaupunkikaivauksilla suuri osa luuesineistä huomataan kuitenkin vasta luiden puhdistuksen jälkeen varsinaisen luuanalyysin aikana. Naudan sormiluista tehdyt nappulat ovat vain vähän työstettyjä, joten niistä suurin osa on havaittu vasta luuanalyysissä.

Turun museokeskuksen ja Aboa Vetus Ars Nova -museon koelmissa on yhteensä 32 naudan ensimmäistä sormiluuta, jossa on merkkejä tarkoituksenmukaisesta työstämisestä, joka ei liity eläimen ruhon teurastuksen jälkeiseen käsittelyyn (Bläuer ym. 2020; taulukko 1; kuva 1). Näihin luihin on porattu reikiä, niiden pintaa on tasoitettu ja niihin on viilletty tai kaiverrettu merkkejä. Osa on täytetty metallilla ja osan läpi on lyöty rautanaula. Usean pinnassa on toistuvaan käsittelyyn viittaava kiiltävä, sileä patina. Naudan ensimmäinen sormiluu on noin 8 cm pitkä, kompakti luu, joka pysyy

pystyasennossa itsestään ilman muokkausta (Kuva 1). Yhdellä naudalla näitä luita on kahdeksan kappaletta, ja ne ovat kuuluneet ruhon taloudellisesti vähäarvoisimpiin osiin. Sormiluita on siis ollut runsaasti tarjolla keskiajalla, ja ne ovat olleet luonteva valinta pelinappuloiksi.

Työryhmä tutki luunappuloita monitieteisestä näkökulmasta. Tutkimuksessa huomioitiin löytöjen arkeologinen konteksti eli löytöyhteys. Suurin osa luista on peräisin Turun keskiaikaisista piha- ja tunkiokerroksista. Luita on löytynyt eri kaupunginosista, eikä selvää sosiaaliseen asemaan liittyvää yhteyttä löytynyt. Kaikki nappulat ovat peräisin joko keskiajalle ajoittuvista tai sekoittuneista, vailla tarkkaa ajoitusta olevista kerroksista. Vaikka muualla Länsi- ja Pohjois-Euroopassa babka-pelin versioita on pelattu myös uudella ajalla, Turusta tästä ei ole merkkejä. Tosin täytyy huomioida, että keskiaikaista luumateriaalia on analysoitu Turusta huomattavasti enemmän kuin uudelle ajalle ajoittuvaa aineistoa. On siis mahdollista, että keskiajan jälkeiselle ajalle ajoittuvia nappuloita ei siksi ole vielä löydetty

Naudanluunappulat, niiden työstöjäljet ja täytemateriaalit tutkittiin erilaisten menetelmien avulla. Kaikki luut paitsi yksi ovat peräisin aikuisista naudoista. Luut, joita on tasoitettu tai joihin on kaiverrettu kuvioita tai reikiä ovat todennäköisesti keiloja, ja merkit kertovat omistajasta tai luiden arvosta pelissä. Heittoluiksi tulkitut luut on täytetty metallilla ja mahdollisesti maalla tai kivillä niiden painon lisäämiseksi ja heitto-ominaisuuksien parantamiseksi. Luista otetuista röntgenkuvista paljastui, että osa lyijytäytteestä oli yhtenä kappaleena luun sisällä (kuva 2), mutta osa oli täytetty lyijymuruilla. Yhden nappulan sisältä paljastui röntgenkuvassa yllätys. Ulkopäin tarkasteltuna luussa vaikuttaa olevan täytteenä rautanaula. Tarkempi tutkimus paljasti kuitenkin, että luun sisällä oli piilossa pieni seosmetallinen esine. Nap-



Kuva 1. Lapset pelaamassa babkan tyypistä peliä. Yksityiskohta Pieter Bruegelin maalauksesta *Kinderspiele*.

NRO	Kaivaus	Päänumero	Löytönumero	Kokonainen	Reikä	Siloitusta	Patina	Muuta	Ajoitus
1	Aboa Vetus	KM95032	10917, L1889	Kokonainen	x	x		Sisällä maata?	Ennen vuotta 1650
2	Aboa Vetus	KM95032	10923, L1412	Kokonainen	x	x		Kaksi uraa	Ennen vuotta 1827
3	Aboa Vetus	KM95032	10939, L 770b	Kokonainen	x		x		Keskiaika
4	Aboa Vetus	KM95032	10940, L 799	Kokonainen	x		x	Puuta	Keskiaika
5	Aboa Vetus	KM95032	10947, L1836	Kokonainen	x			Kolo	Keskiaika
6	Aboa Vetus	KM95032	10949, L1880	Kokonainen	x				Keskiaika
7	Aboa Vetus	KM95032	10951, L1865b	Kokonainen	x		x	Rautanaula, joka on kiilattu paikalleen ei-metallisella aineella	Keskiaika
8	Aboa Vetus	KM95032	10955, L 1909	Kokonainen	x			Rautanaula	Keskiaika
9	Aboa Vetus	KM95032	10962, L1831	Kokonainen	x			Rautanaula	Keskiaika
10	Itälaituri 2012	TMM22882	LU023:003	Kokonainen	x				Keskiaika
11	Itälaituri 2012	TMM22882	LU023:004	Kokonainen	x	x	x		Keskiaika
12	Katedralskolan 2014	TMM23146	LU059:003	Fragmentti	x				Keskiaika
13	Kaupunginkirjasto 2004	TMM22237	LU325:001	Kokonainen	x				Keskiaika
14	Rettiginrinne 2001	TMM22196	LU305:001	Kokonainen	x				Keskiaika- 1600-luku
15	Tuomiokirkontori 2005	TMM22367	LU3016:002	Fragmentti	x	x		Lyijy	Keskiaika
16	Äbo Akademi 1998	TMM21816	LU0691	Kokonainen	x	x	x	Metalliesine, rautanaula	Keskiaika
17	Äbo Akademi 1998	TMM21816	LU0781	Kokonainen		x		Lyijy	Keskiaika
18	Äbo Akademi 1998	TMM21816	LU1181	Fragmentti		x	x	Rautanaula	Keskiaika
19	Äbo Akademi 1998	TMM21816	LU1201	Kokonainen	x	x	x		Keskiaika
20	Äbo Akademi 1998	TMM21816	LU1381	Kokonainen	x	x	x		Keskiaika
21	Äbo Akademi 1998	TMM21816	LU1471	Kokonainen	x	x			Keskiaika
22	Äbo Akademi 1998	TMM21816	LU1472	Kokonainen	x	x		Rautanaula	Keskiaika
23	Äbo Akademi 1998	TMM21816	LU1591	Kokonainen		x	x		Keskiaika
24	Äbo Akademi 1998	TMM21816	LU1692	Fragmentti				Rautanaula	Keskiaika
25	Äbo Akademi 1998	TMM21816	LU1693	Fragmentti	x		x		Keskiaika
26	Äbo Akademi 1998	TMM21816	LU5031	Puolikas	x	x	x		Keskiaika
27	Äbo Akademi 1998	TMM21816	LU5042	Puolikas	x	x			Keskiaika
28	Äbo Akademi 1998	TMM21816	LU5043	Kokonainen		x			Keskiaika
29	Äbo Akademi 1998	TMM21816	LU5044	Kokonainen		x		Viiltojalkia	Keskiaika
30	Äbo Akademi 1998	TMM21816	LU5045	Fragmentti	x	x			Keskiaika
31	Äbo Akademi 1998	TMM21816	LU5131	Fragmentti		x		Kaksi koloa	Keskiaika
32	N/A		96 (?)	Kokonainen	x			Epifyysi auki	N/A

Taulukko 1. Turun arkeologiset työstetyt naudan sormiluut. Tiedot julkaistu aikaisemmin Bläuer ym. 2020.





Kuva 2. Keskiaikainen naudan sormiluu, johon on lyöty rautanaula. Esineen pinnan kiiltävä patina kertoo sen toistuvasta käsitte-  
lystä. Aboa Vetus Ars Nova-museo, luu numero 9 taulukossa 1. Kuva: Auli Bläuer.

---

pula saattoi olla salaisesti painotettu, jotta siitä tulisi pelkällä rautanaulalla varustettua parempi heittoluu. Kyseessä on saattanut myös olla pelionnea tuottava amuletti. Luiden sisällä oleva materiaali tutkittiin XRF (röntgenfluoresenssi) -menetelmällä, joka osoittautui olevan tarkempi kuin silmämääräisesti ja magneetin avulla tehty tutkimus. Esimerkiksi erittäin hapettunut eikä enää magneettinen rautanaula luokiteltiin alustavasti lyijytätteeksi, mutta röntgenkuva ja XRF-analyysi muuttivat tulkinnan.

## **Babka-peliin liittyvän kulttuurin muutos ja jatkuvuus**

Turusta löydetyt naudanluunappulat ovat osa keskiajalla laajalle levinnyttä peliperinnettä. On todennäköistä, että pelin säännöt ovat vaihdelleet eri alueilla ja eri aikakausina. Rafael Helangon (1975) mielestä babka-peliin liittyvä monipuolinen ja yksityiskohtainen sanasto osoitti pelin pitkästä historiasta, ja tämä on arkeologisten löytöjen valossa todennäköistä.

Turusta ei ole löytynyt keskiajan jälkeiseltä ajalta esineitä, joita voisi varmasti sanoa babka-pelin nappuloiksi. Tämä voi liittyä tutkitun luuaineiston vähäiseen määrään, mutta ei ehkä kuitenkaan selitä työstettyjen nappuloiden täydellistä puuttumista aineistosta. Rafael Helanko (1975) arvelee babka-pelin harvinaistumisen erääksi syyksi 1900-luvun puolivälissä Karjalassa tapahtuneen omavaraistalouden väistymisen, jonka myötä nautoja ei enää teurastettu kotona. Tämä selitys ei kuitenkaan päde uuden ajan Turkuun, jossa sormiluita on vielä ollut helposti saatavilla.

Pelivälineiden materiaali voi myös vaihtua, vaikka vanha muoto säilyisikin. Suomen kansallismuseon kansatieteelliseen kokoelmaan on talletettu kokonaan metallista valmistettu heitonappula, rautabapka (kuva 3; Finna-tietokanta, K6884:7), joka vastaa muodoltaan täysin alkuperäistä nau-

danluista esikuvaansa. Myös muita luisia pelinappuloita on valmistettu myöhemmin muovista säilyttäen alkuperäisen muodon tunnistettavana (esimerkiksi *Bunnock-* ja *Knucklebones* -pelien nappulat: *The Original Bunnock n.d.*; *Museums Victoria n.d.*).

Ehkä peli muutti muotoaan niin, että nappulat eivät ole enää tunnistettavissa. Keskiaikaisten nappuloiden eteen on nähty vaivaa, ja myös luun sisälle piilotettu metalliesine kertoo pelaamisen, ja siinä voittamisen, merkityksellisyydestä. Pelin merkityksen muuttuminen aikuisten rahapelistä lasten leikiksi voisi aiheuttaa pelinappuloiden muokkaamiseen nähdyn vaivan vähenemistä (vertaa Helanko 1975). Sormiluut pysyvät pystyssä ilman minkäänlaista tasoitusta tai työstöä, ja heittovälineeksi on voitu ottaa täytetyn sormiluun sijasta jokin muu luu, kivi tai esine (Helanko 1975). Esimerkiksi färsaarelaisessa pelin versiossa (*kasta kungar*) heittovälineenä on käytetty naudan jalan muita luita (Jirlow 1931; Göteborgs Stadsmuseum n.d.). Pelin tällaisesta versiosta ei välttämättä jäisi mitään tunnistettavia merkkejä arkeologiseen aineistoon, vaan pelinappuloina käytetyt luut luokiteltaisiin todennäköisemmin tavalliseksi kotitalousjätteeksi.

## **Babka-peli kokeiluun?**

Yhteistyössä turkulaisten museoiden kanssa babka-peli voisi tarjota mahdollisuuden tuoda keskiaikainen pelikokemus suuren yleisön saavutettavaksi. Kuten kanadalaisesta *Bunnock*-pelistä, jota pelataan hevosen sormiluilla (*The Original Bunnock, n.d.*), myös Babka-pelistä voitaisiin valmistaa muovinen versio 3D-printterin avulla sekä vertailusetti aidosta naudanluusta.



Kuva 3. Keskiaikainen naudan sormiluun pala Turun Tuomiokirkontorin kaivaukselta, lyijytäyte näkyvissä. Turun museokeskus, numero 15 taulukossa 1. Kuva: Auli Bläuer.





Kuva 4. Metallista valmistettu heittoväline, rautabapka. Kuva: Finna-tietokanta, Kansallismuseon kansatieteellinen kokoelma, K6884:7, CC BY 4.0.

## Kiitokset

Tutkimus on tehty osana Suomen Akatemian rahoittamaa BoNe-projektia (Borrowing from the neighbor. Animal husbandry methods and cultural contacts in the Northern Baltic Sea region. Rahoituspäätös 286499).

## Lähteet

Arkeologerna. 2018. "Lucka 8: Att kasta kota på medeltiden." Julkalender. *Arkeologerna* (blogi). 8.12.2018. <https://arkeologerna.com/bloggar/arkeologernas-julkalender/att-kasta-kota-pa-medeltiden/>.

Baart, Jan, Wiard Krook, Ab Lagerweij, Nina Ockers, Hans Van Regteren Altena, Tuuk Stam, Henk Stoepker, Gerard

Stouthart ja Monika Van der Zwan. 1977. *Opgravingen in Amsterdam; 20 jaar stadskernonderzoek*. Amsterdam: Fibula-van Dishoeck.

Bläuer, Auli, Sonja Hukantaival, Riikka Saarinen, Maarit Hirvilampi ja Tanja Ratilainen. 2020. "Cattle phalanx gaming pieces from Turku, Finland." *Lund Archaeological Review* 24–25: 7–25.

The Original Bunnock. n.d. Vierailtu 6.4.2021. <http://www.bunnock.com/index.php>.

Göteborgs Stadsmuseum. n.d. "GM:36115: spelpjäs". <http://62.88.129.39/carlotta/web/object/27678>.

Harjula, Janne, Bläuer, Auli, Hukantaival, Sonja, Ikäheimo, Janne, Kirjavainen, Heini ja Ratilainen, Tanja. 2015. "Animal-

---

headed bone artefact from Kuuvuori in Turku interpreted – and reinterpreted.” *Finskt museum* 120–122: 131–147.

Helanko, Rafael. 1975. “Babka.” *Kotiseutu* 1975 (4): 193–198.

Jirlow, Ragnar. 1931. “Drag ur färöiskt arbetsliv.” *RIG – Kulturhistorisk tidskrift* 14: 97–133.

Lawrence, David. 2014. “A Pictish Origin for Hnefatafl?” *Board Game Studies Journal Online* 8: 63–79. <http://bgsj.ludus-opuscula.org/Home/ArticleDetails/100>.

Luik, Heidi, Ulla Kadakas, Villu Kadakas, ja Liina Maldre. 2015. “Bone and Antler Working in the Tallinn Suburb of Kivisilla, 14th–19th Centuries. The Results of the Archaeological Investigations at Tartu Road 1.” *Lietuvos Archeologija* 41: 143–168.

MacGregor, Arthur. 1985. *Bone, Antler, Ivory & Horn. The Technology of Skeletal Materials since the Roman Period*. London: Croom Helm.

Museums Victoria. n.d. SH 990053. Knucklebones – Plastic. <https://collections.museumsvictoria.com.au/items/254093>.